

Artikel: De eeuw van de orang-oetan. Hoe achttiende-eeuws onderzoek naar mensapen in de Republiek de mens herpositioneerde binnen de Europese taxonomie

Auteur: Golan Verbruggen

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 47, nummer 4 (2026), pp. 40-51.

© 2026 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: In eighteenth century Europe the natural sciences were enriched by an unprecedentedly high import of natural artefacts and animals not native to its lands. A notable example were the orang-outans, chimpanzees, and possibly bonobos, that were brought over, dead or alive, to European countries. Their anthropomorphic features, both anatomically and in behavior, evoked discrepancies within European taxonomy. If an animal is so akin to humans, the question arises where humans belong in the animal kingdom. Early studies were based on myths, antiquity, and accounts by communities in Central- and South-Africa and Southeast-Asia where they knew about the existence of non-human primates. This article delves into the influence non-human primate research, the repositioning of humans within taxonomy and the rise of new human sciences that followed within European science.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

DE EEUW VAN DE ORANG-OETAN

HOE ACHTTIENDE-EEUWS ONDERZOEK NAAR MENSAPEN IN DE REPUBLIEK DE MENS HERPOSITIONEERDE

Golan Verbruggen

Vaak wordt met ‘dieren’ slechts verwezen naar de niet-menselijke ander, waarmee die ondergeschikt wordt aan de mens. Het maken van een semantisch onderscheid tussen de mens en andere diersoorten suggereert dat mensen losstaan van de natuur. Dit antropocentrische idee is niet continu geweest in de geschiedenis en werd binnen de Europese wetenschap gedurende de achttiende eeuw betwist door de kennismaking met een eigenaardige diersoort.

In de vroegmoderne tijd waren gebieden waar weinig mensen woonden voor Europeanen nog gehuld in mysterie. Voor onverklaarbare natuurverschijnselen werd een beroep gedaan op mythes, religie en de natuurwetenschappen. Tegelijkertijd nam kennis over dieren, planten en mineralen gestaag toe doordat natuurhistorie een rage werd onder wetenschappers, de adel en de goeude burgerij in West-Europa. In de achttiende eeuw werden er meer menagerieën (voorgangers van de moderne dierentuin die meestal privé waren) aangelegd en zoölogische verzamelingen samengesteld in Europa dan ooit tevoren.¹ Natuurobjecten werden in zogeheten rariteitenkabinetten tentoongesteld en dieren werden levend ondergebracht in menagerieën, waar zij geobserveerd konden worden. Handelscompagnieën speelden in op de vraag naar levende dieren. Zo liet de VOC bij hun Amsterdamse werf permanente stallen bouwen om de talrijke overzeese toestroom aan dieren onder te brengen.² In 1630 had de Republiek een primeur binnen West-Europa toen scheepvaarders

erin geslaagd waren één zeldzaam wezen over te brengen.

In de zeventiende eeuw kwamen West-Europeanen tijdens reizen door Sub-Sahara Afrika en Zuidoost-Azië in contact met een opmerkelijke diersoort. Deze kon rechtop lopen, leefde hoog in de bomen en was over het hele lichaam behaard. We weten nu dat het gaat om niet-menselijke mensapen (hierna in dit artikel mensapen genoemd). Specifiek betrof het chimpansees, en mogelijk bonobo's, uit West- en Centraal Afrika, evenals orang-oetans op de eilanden Borneo en Sumatra in het huidige Indonesië. Hun menselijke gedaante was voor Europese reizigers raadselachtig: er ontstond onenigheid over hoe deze wezens taxonomisch dienden te worden ingedeeld, ook naarmate er steeds meer bekend werd over diens uiterlijk en gedragingen. Vanaf 1630 leefde er een paar jaar een vrouwelijke bonobo of chimpansee in de Republiek, die als geschenk aan stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) was gegeven door zijn neef Johan Maurits (afbeelding 1). Over de komst van

Afb. 1: Artiest onbekend, Een vrouwelijke 'orang-outang'
Observationes Medicae, 1641.

het dier naar Europa schreef de bekende arts en voormalig burgemeester van Amsterdam Nicolaes Tulp (1593-1674) in *Observationes Medicae* (Geneeskundige Waarnemingen): '[De] dikke duisternis [zal door] de aanbreekende opkomst van deezen Indiaanschen Satyr misschien... opklaren.'³

Tulp kreeg als een van de weinigen in zijn tijd de mogelijkheid

om een mensaap zowel levend als na haar dood te zien. Naarmate er meer onderzoek en observaties gedaan werden kon biologisch verwantschap met de mens niet onopgemerkt blijven. Vergelijkend anatomisch onderzoek toonde gelijkenissen tussen de mens en mensapen aan die contrasteerden met de populaire ideeën over dieren van de Franse filosoof René Descartes (1596-

Afb. 2: Adriaan Minten, De Aziatische *ourang-outan*
Historiae Animalium, 1658

1650). Hij beargumenteerde dat dieren slechts machines zijn zonder eigen wil, ratio, gedachten of bewustzijn. Het ontbreken daarvan is waarom er volgens Descartes een metafysisch verschil aangewezen kan worden tussen mensen en dieren.⁴ Los van de natuurfilosofische vraagstukken die het antropomorfische uiterlijk en merkwaardige gedrag van mensapen opbracht, ontstond er binnen de natuurwetenschappen vooral discussie over waar zij ingedeeld dienden te worden binnen de taxonomie. Deze discussie ging hand in hand met hoe meer natuurhistorici het erover eens werden dat de mens in eenzelfde groep ingedeeld diende te worden, in plaats van losstaand van het dierenrijk.

Het feit dat mensapen bio-logisch meer verwant zijn aan de mens dan aan kleinere apensoorten had een ontwrichtend effect op de natuurwetenschappen. De erkenning dat het om een voor Europeanen nog onbekende diersoort ging en niet om mensen of wezens uit mythologie duurde ruim twee

eeuwen. Dit had niet alleen te maken met hun zeldzaamheid in leefgebieden ver van Europa waardoor de jacht en het in leven houden complex was; ook de onenigheid hoe de dieren gecategoriseerd diende te worden speelde hierbij een rol. Er is een causaal verband te trekken tussen deze onenigheid en het ontstaan van nieuwe wetenschappen. In dit artikel staat de omwenteling binnen de Europese taxonomie door studies naar mensapen centraal. Eerst wordt de kennismaking binnen Europa met het bestaan van mensapen behandeld. Vervolgens hoe mensapen ingedeeld werden en zowel afwijkende als gelijke eigenschappen met de mens gevonden werden in uiterlijk en gedrag. Tenslotte hoe eruit de unieke reputatie van mensapen binnen de natuurwetenschappen nieuwe menswetenschappen zijn voortgevloeid.

Een onvatbaar voorkomen

Er is geen eenduidig antwoord te geven op de vraag vanaf wanneer Europeanen wisten dat mensapen bestonden.

Zeventiende-eeuws anatomisch onderzoek baseerde zich op onderzoek uit de oudheid van klassieke artsen die naast mensen ook apen hadden ontleed. Een van hen was de Grieks-Romeinse arts Claudius Galenus (129-199). Galenus constateerde een gelijkenis in de anatomie van apen en mensen en raadde zijn studenten aan om apen te ontleden wanneer een menselijk lichaam ontbrak. Veel van de inwendige delen zijn gelijk aan die van de mens. Galenus en andere onderzoekers uit zijn tijd hadden waarschijnlijk alleen apen tot hun beschikking die niet groter waren dan de mandril of Afrikaanse en Arabische baviaansoorten.⁵ De kans bestaat dat er kennis circuleerde over het bestaan van Afrikaanse mensapen, maar zo werden de dieren niet gecategoriseerd. Een bekend voorbeeld is het reisverslag van de Carthaagse admiraal Hanno. Op een eiland nabij het huidige Gabon ontstond er een gewelddadig conflict tussen zijn bemanning en een groep die hij omschreef als een verwilderd volk dat bedekt was in lichaamshaar. De tolken die mee waren op de expeditie noemden hen gorilla's.⁶

Europese reizigers in Afrika en Zuidoost-Azië leerden vaker over mensapen via de mensen die al eeuwenlang nabij de dieren leefden. In de namen die zij voor hen gebruiken wordt hun antropomorfische uiterlijk erkend. Het Angolese woord *chimpanze* wordt in een Engels reisverslag vertaald naar *mockman*. Hun mimetische gedrag dat gebaseerd is op het handelen van mensen wordt hiermee benadrukt.⁷ In het oud-Javaans wordt het woord *Urañutan* gebruikt voor apen die hoog in de bomen leven. Volgens vroegmodern historicus Wayan Jarrah Sastrawan heeft de naam de betekenis 'bosmens' voor Europeanen gekregen door de Nederlandse natuuronderzoeker en arts Jacob de Bondt (1592-1631), internationaal vooral bekend onder de alias 'Bontius'.⁸ Hij gebruikte de

benaming orang-oetan in het postuum uitgegeven werk *Historiae Naturalis et medicae India Orientalis* uit 1658.⁹ Bontius beweerde dat de Javanen orang-oetans bosmensen noemen, maar dit is volgens Sastrawan een foute aanname. Een mogelijke verklaring is volgens hem dat *urañ* (persoon) in combinatie gebruikt wordt met een ander woord in het oud-Maleisisch. Samen met *hutan* (woud) krijgt het de betekenis die Bontius eraan toekende.¹⁰

De kooplieden en artsen die namens de VOC actief waren in Borneo vormden voor de Europese wetenschap een belangrijk netwerk om meer over de orang-oetan te weten te komen. Na Bontius' publicatie ontstond er onder natuurhistorici enorm veel belangstelling voor de diersoort. Bontius had bijna vier jaar als natuuronderzoeker gewerkt voor de VOC op Java en werd tot begin achttiende eeuw gezien als een autoriteit wat betreft mensapen in Zuidoost-Azië. Hij baseerde veel echter op waarnemingen van anderen en gebruikte ook mythes als bronnen. Zo nam hij een mythe over die opgeschreven staat in een reisverslag van de Vlaamse koopman Samuel Blommaert (1583-1651). Blommaert was op Borneo in contact gekomen met de sultan Timbang Paseban die hem vertelde dat apen aangetrokken waren tot mensen. Mannelijke apen zouden soms vanuit de bomen op vrouwen afkomen en uit seksuele gemeenschap zouden vervolgens orang-oetans verwekt worden.¹¹ Wanneer Bontius het over *ourang-outangs* heeft, refereert hij volgens Sastrawan mogelijk naar mensen.¹² Bij Bontius' postume werk was ook een illustratie toegevoegd door Adriaan Minten (afbeelding 2). Ondanks dat deze illustratie, en de verkrachtigingsmythe, veelvuldig werden verspreid en hergebruikt, wordt door historici betwijfeld hoe legitiem Bontius als natuuronderzoeker was. Het lijkt er uit de overgebleven bronnen op dat hij

zijn locatie op Java niet heeft verlaten, terwijl orang-oetans toen ook alleen nog op de eilanden Borneo en Sumatra leefden.¹³ Het is daarom aannemelijk dat hij nooit een echte orang-oetan gezien heeft.

Bontius' beschrijving werd eind achttiende eeuw ontkracht door de van oorsprong Duitse botanist Friedrich von Wurm (1742-1781). Wurm werkte als ambtenaar voor de VOC in Batavia en heeft met zekerheid een volgroeide volwassen orang-oetan bestudeerd. Aangezien het meestal alleen lukte om jonge mensapen te vangen, achtten veel natuurwetenschappers het voor Wurm zijn bevindingen publiceerde onmogelijk dat ze zo groot konden worden. Volgens Wurm was de Republiek erin geslaagd om genoeg exemplaren van de 'sterke en kwaadaardige dieren' te vangen om uit te kunnen sluiten dat het mensen zijn of gelijken aan hoe Bontius ze omschreef. In *Beschryving van de groote Borneosche Orang Outang* schrijft hij dat 'sedert het verblyf van Bontius alhier, of het midden der vorige Eeuwe, nooit een Orang-Outang als by hem verbeeld staat' gezien is. Ook niet als Bontius zijn dier baseerde op verhalen van de bevolking op het eiland Java; daar schrijft Wurm over:

Aziatische als Afrikaanse soorten. De plaats van herkomst van de in afbeelding 1 geschetste Indiaanschen satyr, zoals Tulp haar noemde, is niet bekend. Tulp schreef dat zij 'by ons geheugen van Angola gebragt' was. Er zijn historici die dit detail gepaard met hun interpretatie van de afbeelding aanvoeren als bewijs dat het om een Aziatische orang-oetan gaat. In *Wild man from Borneo: a cultural history of the orangutan* wordt dit argument door de auteurs gemaakt, maar er zijn twee redenen waarom het onwaarschijnlijk is dat het om een dier uit Azië gaat.¹⁵ Ten eerste was Johan Maurits, die het dier als geschenk gaf, actief bij de WIC als gouverneur-generaal van Nederlands-Brazilië. Vanuit daar werd veel in tot slaaf gemaakten gehandeld uit Angola, waar deze vrouwelijke 'orang-oetan' mogelijk ook vandaan kwam. Historica Silvia Sebastiani benadrukt dat natuurcollecties en de natuurwetenschappen afhankelijk waren van de slavenhandel.¹⁶ Dieren werden vervoerd op dezelfde boten met tot slaaf gemaakten. Een tweede reden is een zichtbare lichaamseigenschap in de illustratie die volgens de Britse Primatoloog Vernon Reynolds vaker bij bonobo's voorkomt: 'a cutaneous

'DE OUDSTE EN KUNDIGSTE JAVAANEN WEETEN VAN GEENE ANDERE ORAN-OUTANGS ALS ZULKEN DIE GEHEEL EN AL AAPEN ZYN'

De oudste en kundigste Javaanen weten van geene andere *Orang-Outangs* als zulken die geheel en al Aapen zyn, en zy bestempelen met deezen maleitschen, Naam gewoonlyk maar de twee soorten van ongestaarte Aapen.¹⁴

Er was volgens Wurm geen bewijs dat het dier dat Bontius een orang-oetan noemde bestond.

Orang-oetan werd gebruikt als universele naam voor zowel de

connection between the second and third digits of the ape's right foot.'¹⁷ Dergelijke verwarring van chimpansees, orang-oetans en bonobo's is regelmatig terug te zien in natuurwetenschappelijke bronnen uit deze periode en in de historiografie. Doordat orang-oetan een algemene benaming was en de soorten mensapen nog niet gedefinieerd waren, is het soms niet te achterhalen van welk continent een dier afkomstig was. In het geval van Tulp's mensaap gaat het waarschijnlijk om een Angolese bonobo of chimpansee.

Wat we weten over de mensaap die aan Frederik Hendrik werd geschonken blijft opvallend genoeg vooral beperkt tot wat Tulp in *Geneeskundige waarnemingen* over de mensaap schrijft. Tulp had het dier zowel levend als na haar dood bestudeerd, waar zij ondergebracht werd is onduidelijk. De arts omschreef haar als een ‘gerimpelde en tandeloze oude Vrouw’ die uit een beker dronk en sliep met een deken en kussen. Door haar menselijke gedaante achtte Tulp zijn studie relevant voor de geneeskunde.¹⁸ Hoe bijzonder het was dat het dier levend naar Europa was overgebracht zal natuurwetenschappers begin zeventiende eeuw ontgaan zijn. Het levend overbrengen van mensapen naar Europa moet een enorme opgave zijn geweest. Naast dat ze vaak in voor mensen onbegaanbare gebieden leven, moet het lastig zijn geweest om ze in leven te houden gedurende de overzeese reis. De mensapen die het overleefden waren al zeer geacclimatiseerd aan het bijzijn van mensen. Volgens de Nederlandse primatoloog Frans de Waal nemen apen tijdens hun opvoeding het gedrag van mensen over op dezelfde manier als dat ze hun soortgenoten imiteren.¹⁹ Het beeld dat vroegmoderne natuurhistorici en reizigers hadden van mensapen is daardoor enigszins vertekend vanwege hun aangepaste gedrag rondom mensen en de isolatie van hun eigen groep.

Een taxonomische kwestie

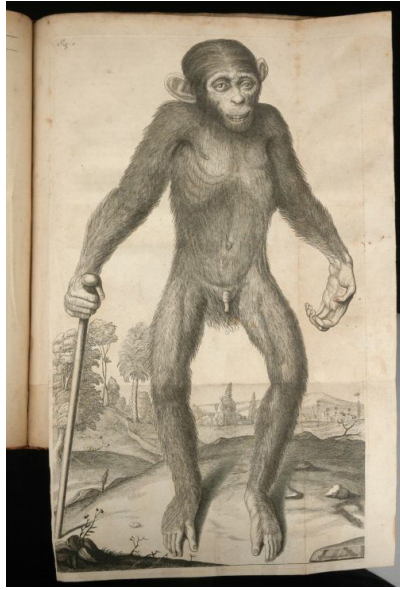
Willem de Groot, broer van de bekende schrijver Hugo de Groot, omschreef de mensaap van Frederik Hendrik in een brief aan zijn broer als gelijk een mens, beest of monster. Zij zou zelfs Nederlands kunnen verstaan, iets wat Tulp later tegen zou spreken.²⁰ Dergelijke ideeën over het spraakvermogen van apen kwamen vaker voor. Mensapen zouden volgens Aziatische en Afrikaanse folklore, aldus Europese bronnen, met opzet zwijgen zodat ze niet

zouden hoeven te werken. Hoewel Bontius dit afschreef als een ridicul idee, vroegen natuuronderzoekers zich serieus af of apen de potentie hadden om in menselijke taal verbaal te communiceren.²¹ De Nederlandse hoogleraar en anatoom Petrus Camper (1722-1789) schreef over het spraakvermogen van apen:

[H]un stilzwygen, of niet spreken, van veelen aangemerkt wierdt voor een staatkundig beginzel om niet tot slaaven gemaakt, en tot arbeid gedwongen te worden, eerder dan voor een wezenlyk gebrek in het spraaktuig.

Camper onderzocht de spraakorganen van jonge orang-oetans en zogeheten staart-ape, waarna hij concludeerde dat ze onmogelijk konden spreken. Op basis van hun luchtwegen stelde Camper vast dat ze de menselijke spreektaal niet kunnen nabootsen.²²

Camper publiceerde zijn bevindingen in 1782. Hij beweerde hierin de ‘waare orang-outang’ te hebben gevonden: ‘...een eigensoortig schepsel’ dat niet hetzelfde was als de Afrikaanse mensaap, de mensaap beschreven door Tulp of de apen die ontleed waren door klassieke denkers als Galenus.²³ De vergelijkende anatomie was tachtig jaar eerder als discipline opgekomen door een studie van de Engelse wetenschapper Edward Tyson (1651-1708). In 1698 legde Tyson de anatomie van een mensaap, volgens hem van dezelfde soort als die van Tulp, naast de anatomie van de mens. Hij telde in totaal 48 gelijkenissen tegenover 34 verschillen, concluderend dat zijn bestudeerde ‘orang-oetan’, in werkelijkheid een jonge chimpansee, anatomisch meer op een mens leek dan op kleinere apen. Hoewel ze volgens hem hun brein niet gebruikten om te denken, bleken ook hun hersenen zeer overeen te komen met die van de mens. De naam

Afb. 3: William Cowper, Een Afrikaanse pygmy
Orang-Outang, sive Homo Sylvestris "or the anatomy of a pygmie compared with that of a monkey, and ape, and a man, 1699.

die Tyson aan het dier gaf was 'pygmie', (afbeelding 3), een klassieke Grieks-Romeinse benaming voor dwergen. Tyson was er namelijk van overtuigd dat het dier slechts 61 centimeter lang kon worden.²⁴

Exponentiële toename van nieuw geïdentificeerde soorten organismen gedurende de achttiende eeuw spoorde natuurwetenschappers aan om een inventarisatie en classificatie te maken van alle objecten in de wereldorde. Voor deze monumentale taak werd veelal gebruikgemaakt van het ordeningssysteem bedacht door de Zweedse Carl Linnaeus (1707-1778). Linnaeus was in zijn tijd een gerenommeerd plantkundige, zoöloog en arts. In zijn systeem uit 1735 worden namen binominaal toegewezen: het geslacht gevolgd door de soort. Bij mensapen is de geslachtsnaam bijvoorbeeld *Homo*. Soorten die specifieke eigenschappen

delen behoren samen tot een groep. Linnaeus ordende mensen in dezelfde groep als mensapen: eerst binnen de groep *Antropomorpha* (mensen, mensapen, apen, halfapen en luiaards) en, in 1758 in de groep *Primates* (mensen, mensapen, apen, lemuren en vleermuizen). Uiteindelijk voegde hij daar in 1766 nog de subgroepen 'dagmensen' (mensen) en 'nachtmensen' (chimpansees en orang-oetans) aan toe.²⁵ In de Republiek, waar Linnaeus ook een tijd had gestudeerd, was zijn werk zeer populair, zowel binnen als buiten academische kringen.

Het linneaanse systeem was niet het enige systeem dat toegepast werd binnen de taxonomische biologie. Dit veroorzaakte chaos en de behoefte om in plaats van de verschillende systemen die sinds de zestiende eeuw in gebruik waren gebleven over te gaan op één conforme werkwijze. Het model van

Linnaeus leek de meesten hiervoor geschikt. De meeste kritiek kwam van de Franse natuuronderzoeker Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) en zijn aanhangers. Buffon was opzichter van het Parijse Jardin des Plantes, de vorstelijke tuin die onder hem een belangrijk wetenschappelijk instituut werd door de uitgebreide natuurhistorische collectie en de dieren die er werden ondergebracht. Collega's uit zijn tijd en historici hebben zijn kritiek op verschillende manieren geïnterpreteerd: als een poging om zijn eigen benadering te propagieren, een gebrek aan vakkundigheid of slechts persoonlijke jaloezie dat de faam naar zijn Zweedse collega ging. Historicus Philip Sloan oordeelt dat Buffons kritiek vooral begrepen moet worden in relatie tot de opkomst van het empirisme binnen de natuurwetenschappen. Sinds de Verlichting werd empirisch onderzoek gebruikelijker. Buffon vond dat het linneaanse systeem onnodig abstraheerde. Er zou geen oog zijn voor het dier als individu door de universele benamingen die de biologische realiteit overschaduwden.²⁶

Buffon en Linnaeus waren het eens over de anatomische gelijkenis die Tyson had aangetoond tussen mensapen en mensen. In Linnaeus' *Systema naturæ* wordt geen eenduidig antwoord gegeven op de vraag of orang-oetans dieren zijn, terwijl hier voor Buffon geen twijfel over mogelijk is.²⁷ Alleen mensen beschikken volgens hem over een ziel. Daarnaast hanteert Buffon een compleet andere rangorde dan Linnaeus. Zijn retoriek is dat het systematisch verdelen van organismen een menselijke projectie is van de natuurlijke werkelijkheid die God geschapen heeft. De meest natuurlijke orde is voor hem daarom een die organismen onderverdeeld in hun mate van belang voor de mens.²⁸ In Buffons rangorde is het ondenkbaar dat de orang-oetan slechts een paar plaatsen van de mens afstaat. De nadruk op verandering

en tijd maakte Buffons natuurhistorie progressiever dan de norm. Een Nederlandse vertaling van Linnaeus' *Systema Naturæ* werd vanaf 1761 in delen uitgebracht door de arts Martinus Houttuyn (1702-1798). Hij was een belangrijke promotor van het linneaanse systeem in de Republiek.²⁹

Gedurende zijn leven was Buffon in Frankrijk een grotere naam dan Voltaire en Rousseau, mede door zijn centrale positie binnen de natuurwetenschappen als opzichter van het Jardin des Plantes. Na zijn overlijden nam Buffon's populariteit af en zou het linneaanse model prevaleren. Dit model werd toegepast voor kabinetcatalogi, encyclopedieën en de antropologie. Taxonomie was relevant geworden voor alle natuurwetenschappen vanwege de ambitie binnen de natuurhistorie om alle natuurobjecten te ordenen. Er waren ook wetenschappers die afzijdig van dit project wilden blijven, waaronder Petrus Camper. Hij was uitgesproken anti-linnaeus en verweet Buffon van bijgeloof in een passage bij zijn beschrijving van de orang-oetan:

Het zyn dan niet alleen onkundige reizigers, en liefhebbers om van verre Landen vreemde dingen te verhalen en op te cieren, maar de bestierders van de Eerste Natuur-Kabinetten van Europa, die door hunne kwalyk opgezette Dieren, den dwaazen waan bleeven levendig houden.³⁰

'Eene onbegrypelyke goedaartigheid'

Iemand die een vergelijkbare positie had als Buffon binnen de Republiek was Arnout Vosmaer (1720-1799). Vosmaer was een autodidacte onderzoeker en fanatiek verzamelaar van naturalia. Prinses Anna van Hannover deelde met haar zoon prins Willem V (1748-1806), toen nog een peuter, een passie

voor natuurlijke historie. Ze benaderde Vosmaer om opzichter te worden van een vorstelijke menagerie in aanbouw. Op 29 september werd hij Directeur van het Naturaliënkabinet, wat hem in zijn woorden ‘...de allergelukkigste der stervelingen deed achten.’³¹ De grotere dieren die zich eerst bij paleis Het Loo in Apeldoorn bevonden werden overgeplaatst naar Het Kleine Loo in de buurt van Voorburg waar eerst alleen een fazantenkwekerij stond. Met zijn reputatie als collectioneur die grote aankopen deed wist hij zeldzame dieren naar de menagerie over te brengen, zo ook een levende Aziatische orang-oetan. Het jonge dier werd eerst een maand ondergebracht bij Vosmaer thuis op zolder om haar gedrag te observeren en over haar voeding te leren. Ze werd aan ijzeren ketting gehouden, leerde om met bestek te eten en kreeg een gevarieerd menu voorgeschoteld.³²

Vosmaer publiceerde beschrijvingen van de dieren in de menagerie van Willem V in *Regnum Animale*, die hij in samenwerking met linneïsten als Houttuyn schreef. Buffon had kritiek op de onzorgvuldige waarnemingen die Vosmaer zou doen, waarbij de nadruk te veel op gedrag gelegd werd en te weinig op anatomie en fysiologie.³³ Gedragstudies naar dieren waren nog ongebruikelijk in de achttiende eeuw, wat Vosmaers beschrijvingen uniek maakt. Het houden van dieren met observatie als doel is een relatief modern fenomeen. Europeanen met interesse in het gedrag van mensapen waren vooral aangewezen op gepubliceerde reisverslagen. Hierin bleken mensapen in staat te zijn complexe handelingen te verrichten. Afgezien van dat het om een dierlijke nader ging werd een bepaalde mate van autonomie aan hen toegerekend die bij andere dieren niet vanzelfsprekend was. Een voorbeeld is het Engelse reisverslag van Daniel Beeckman gepubliceerd in 1718. Beeckman verbleef op Borneo en

had daar gedurende zeven maanden een jonge orang-oetan als huisdier met zich mee. Hij beschrijft hoe het dier zeer kundig was in het vinden van flessen likeur, hier onopgemerkt uit dronk, ze vervolgens weer dichtdraaide en op dezelfde plek teruglegde.³⁴

Onderweg naar Europa via Batavia en Kaap de Goede Hoop kwam de orang-oetan die bestemd was voor Willem V op 29 juni 1776 aan in Den Haag. Ze was toen al gewend regelmatig contact met mensen te hebben, waardoor de tijd op zolder eenzaam zal zijn geweest. Vosmaer omschreef dat zij zeer nieuwsgierig was wanneer hij of de verzorgers naar de zolderkamer kwamen. Telkens als het slot aan haar ketting werd dichtgedraaid keek ze aandachtig toe. Zonder sleutel kon zij zich niet losmaken, maar eenmaal slaagde ze erin haar leren halsband over haar hoofd te wringen. Er waren vier mensen nodig om haar weer vast te zetten, waarbij Vosmaer de uitzonderlijke kracht van het kleine dier opmerkte. Het experimenteren met verschillende voeding kende het dier waarschijnlijk al, maar niet het krijgen van levende dieren. Toen ze een jonge kat te ruw behandelde werd ze gekrabbd, waarna zij het katje wegsmeet en het niet meer wilde aanraken. Ondanks deze gebeurtenissen schrijft Vosmaer in *Regnum Animale* over haar karakter: ‘Zy was van eene onbegrypelyke goedaartigheid, nimmer heeft men haar eenige blyk van kwaadäartigheid zien toonen.’³⁵ *Regnum Animale* verkocht goed door de gedetailleerde illustraties van de dieren die Vosmaer had laten maken. De illustraties van de orang-oetan zijn ook verwerkt in twee schilderijen van Tethart Philip Christiaan Haag, mogelijk in opdracht van de stadhouder (zie afbeeldingen 4 en 5).

De meeste dierengeschiedenis focust op dieren die nabij mensen leven zoals huisdieren, paarden en vee; dieren die een directe functie vervullen

Portretten van de orang-oetan in de menagerie van Willem V door Tethart Philipp Christiaan Haag

Afb. 4:

Orang-oetan uit de dierentuin van Willem V, een appel plukend, 1777.

Afb. 5:

De orang-oetan van Prins Willem V, aanbeien end, 1776.

voor bijvoorbeeld jacht, oorlog of landbouw. Het gaat daarbij ook om wat dieren aan mensen te bieden hebben. Dierhistorica Erica Fudge pleit voor een geschiedschrijving van objecten die van dieren afkomstig zijn, zogenaamde *animal-made-objects*, om de rol van dieren voor economische groei, landbouw en handelsrelaties te benadrukken. Denk aan objecten als zijde, eieren, melk en vlees.³⁶ Voor de geschiedenis van mensapen in dit artikel vallen onder die objecten de geraamtes, (gepreserveerde) ingewanden en opgezette exemplaren. De orang-oetan in de menagerie van Willem V overleefde niet veel langer dan een half jaar in de Republiek. Toen zij overleed op 22 januari 1777 werd het lichaam beloofd aan Camper, alleen Vosmaer had het

dier al gevild en opgezet om onderdeel te worden van het kabinet. Hierdoor kon Camper slechts het karkas op sterkwater meenemen. Dit incident zou bekend staan als 'de orang-oetanoorlog'. Zij had voor meer ophef gezorgd na haar dood dan bij aankomst.³⁷

De gelijkenis tussen mensapen en mensen die werd aangetoond door wetenschappers als Tyson, Camper en Wurm leidde tot het ontstaan van nieuwe menswetenschappen. Een belangrijke volger van Camper was Johann Friedrich Blumenbach (1752-1840). Hij sloot de mens volledig uit van de natuurhistorie en was meer geïnteresseerd in de diversiteit van de mens zelf. Zijn disciplinaire afbakening past bij de drie moderne

onderzoeksvelden die na de achttiende eeuw opkwamen: de antropologie, paleoantropologie en primatologie.³⁸ Mensapen hebben naast veranderingen binnen de taxonomie en anatomische studies ook de aanzet gegeven voor nieuwe onderzoeksvelden. Alhoewel onderzoek naar het lichaam al ver gevorderd was in de vroegmoderne tijd, was er nog weinig bekend over hoe populaties zich in het wild gedragen. In 1993 werd door *The Great Ape Project* aangetoond dat mensapen over subjectiviteit beschikken: ratio, leervaardigheden en het vermogen om in (gebaren)taal te communiceren.³⁹

Conclusie

Toen Europeanen, bezeten door de inventarisatiedrang achter hun taxonomische systeem, over mensapen leerden, ver- vaagde de scheidslijn tussen inventa- risator en inventaris. Het mysterie van een dier dat in gedrag en uiterlijk zo antropomorfisch kon zijn vormde de

aanleiding om de jacht op ze te openen en om hun anatomie beter te begrijpen. Er heeft een omwenteling binnen de natuurwetenschappen plaatsgevonden naarmate er consensus kwam over de gelijkenis met de mens. Gedurende de achttiende eeuw is de taxonomie opgeschud, de vergelijkende anatomie opnieuw opgekomen en is de mens een subject geworden in diens studies naar de natuur. Tot op heden leidt onderzoek naar mensapen tot meer kennis over de apen, waaronder over de mens zelf. Hun nalatenschap voor de wetenschap is een zoveelste doch onderbelichte reden om hun leefgebieden te beschermen en uitsterving te voorkomen.

Golan Verbruggen studeerde antro- pologie en geschiedenis aan de Univer- siteit van Amsterdam. Hij houdt zich primair bezig met klimaat- en dieren- geschiedenis en de relatie tussen identiteitsvorming en milieu.

Eindnoten

- 1 H. Engel, 'Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries', *Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen* 19 (1986).
- 2 B. Sliggers en A. Wertheim (reds.), *Een vorstelijke dierentuin: de menagerie van Willem V* (Zutphen 1994) 11.
- 3 N. Tulp, *Geneeskundige waarnemingen*, vert. L. Wolzogen (Leiden 1740) 370-377.
- 4 R. Descartes, *Selected correspondence of Descartes*, vert. J. Bennett (Cambridge 2017) 215-216.
- 5 C. Herzfeld, *The great apes: a short history* (New Haven 2017) 5-8.
- 6 Hanno, *The voyage of Hanno*, vert. T. Falconer (1797), 13.
- 7 S. Sebastiani, "'A monster with human visage': The orangutan, savagery, and the borders of humanity in the global Enlightenment", *History of the human sciences* 32:4 (2019) 88.
- 8 W.J. Sastrawan, 'The word "orangutan". Old Malay origin or European concoction', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde* 176 (2020) 533-535.
- 9 Herzfeld, *The great apes*, 13-14.
- 10 Sastrawan, 'The word "orangutan"', 538-539.
- 11 Herzfeld, *The great apes*, 13-14.
- 12 Sastrawan, 'The word "orangutan"', 533.
- 13 Sebastiani, 'A monster with human visage', 94.
- 14 F. von Wurmb, 'Beschryving van de groote Borneoosche Orang Outang', *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* 3 (1826) 250-253.
- 15 R. Cribb, H. Gilbert en H. Tiffin, *Wild man from Borneo: a cultural history of the orangutan* (Honolulu 2014) 10-12.
- 16 Sebastiani, "'A monster with human visage'", 88.
- 17 F. de Waal, *Bonobo: the forgotten ape* (Londen 1997) 7-8.

- 18 Tulp, *Geneeskundige waarnemingen*, 370-272.
- 19 de Waal, *Bonobo: the Forgotten Ape*, 186-187.
- 20 Sebastiani, "A monster with human visage", 83.
- 21 Herzfeld, *The Great Apes*, 14.
- 22 P. Camper, *Natuurlijke verhandelingen* (Amsterdam 1783) 38.
- 23 Camper, *Natuurkundige verhandelingen*, 37.
- 24 Sebastiani, "A monster with human visage", 86-89.
- 25 Herzfeld, *The Great Apes*, 17-20.
- 26 P.R. Sloan, 'The Buffon-Linnaeus controversy', *Isis* 67:3 (1976) 356-362.
- 27 C. Niekerk, 'Man and orangutan in eighteenth-century thinking: retracing the early history of Dutch and German anthropology', *Monatshefte* 96:4 (2004) 487.
- 28 Sloan, 'The Buffon-Linnaeus controversy', 359-360.
- 29 F. Pieters, 'Het schatrijke naturaliënkabinet van Stadhouder Willem V onder directoraat van topverzamelaar Arnout Vosmaer', *Het verdwenen museum: Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850* (2002) 35.
- 30 Camper, *Natuurlijke verhandelingen*, 36.
- 31 Sliggers e.a., *Een vorstelijke dierentuin*, 14-20.
- 32 Ibidem, 39-40, 49-50.
- 33 Ibidem, 33-36.
- 34 D. Beeckman, *A voyage to and from the island of Borneo, in the East-indies* (Londen 1718) 37-38.
- 35 A. Vosmaer, *Regnum Animale. Natuurkundige beschrijving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten, bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogelen en slangen, weleer leevend voorhanden geweest zynde, buiten Den Haag, op het Kleine Loo van Z.D.H. den prins van Oranje-Nassau* (Amsterdam 1805) 13-19.
- 36 E. Fudge, 'The history of animals in the present moment', *Humanimalia* 13:1 (2022) 256.
- 37 T. van der Dunk, 'Vergeefs op zoek naar de jumart: vreemdelingen in de menagerie op De Loo bij Voorburg', *Jaarboek de achttiende eeuw* 51:1 (2019) 143.
- 38 Niekerk, 'Man and orangutan', 495.
- 39 K. Weil, 'A report on the animal turn', *Differences* 21:2 (2010) 2.